

УДК [128+177.61]:821.161.3.09-1«19»

Людміла Міхайлаўна Садко

канд. філал. навук, дац., дац. каф. рускай літаратуры і журналістыкі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна

Lyudmila Sadko

Candidate of Philology, Assistant Professor,
Assistant Professor of the Department of Russian Literature and Journalism
of Brest State A. S. Pushkin University
e-mail: konovod1@yandex.ru

АМБІВАЛЕНТНЫЯ МАТЫВЫ СМЕРЦІ І КАХАННЯ Ў ПОЛІСІСТЭМНАЙ ЛІРЫЦЫ У. ЖЫЛКІ

Разглядаюцца амбівалентныя матывы смерці і кахання як частка характэрнай для полісістэмнай лірыкі У. Жылкі маціфемы «няшчаснай свядомасці», удакладняецца метафарычны патэнцыял мартальнага матыву праз яго інварыянты ў вобразах смерці-збавіцелькі, пасрэдніка паміж рэальным і іррэальным, правадніцы ў бясконцае, смерці як увасаблення жаночай існасці, а таксама танаталогія сну зямлі. Робяцца вывады пра асаблівасці функцыянавання матыву кахання з прэдыкатам «дэманічнае каханне, каханне-атрута», «каханне-муза», «каханне-Бацькаўшчына». У выніку вызначаюцца ідэйна-тэматычныя дамінанты полісістэмнай лірыкі паэта, у якой знітаваныя як досведы філасофіі Г. В. Гегеля, З. Фрэйда, так і мастацкія рэпертуарныя мадэлі мадэрнізму і рамантызму.

Ключавыя словы: У. Жылка, матыв, маціфема, актант, прэдыкат, каханне, смерць, амбівалентнасць.

Ambivalent Motifs of Death and Love in the Polysystemic Lyrics of U. Zhyalka

The article examines the ambivalent motifs of death and love as part of the «unfortunate consciousness» motif characteristic of U. Zhyalka's polysystemic lyrics, clarifies metaphorical potential of mortal motif through its invariants in images of death-savior, mediator between reality and unreality, conductor to the infinite, death as an embodiment female essence, as well as the thanatology of the dream of the earth. Conclusions are drawn about features of the functioning of the motive of love with the predicate «demonic love, love-poison», «love-muse», «love-Fatherland». As a result, ideological and thematic dominants of the poet's polysystemic lyrics are determined, in which G. V. Hegel, Z. Freud, as well as artistic repertoire models of modernism and romanticism.

Key words: U. Zhyalka, motif, motifeme, actant, predicate, love, death, ambivalence.

Уводзіны

У першай трэці XX ст. беларускай паэзіі асаблівую ролю стаў адыгрваць філасофскі, інтэлектуальны пачатак. Лірыка М. Багдановіча, Я. Купалы, У. Жылкі, У. Дубоўкі і інш., створаная ў падобным ключы, вызначаецца шматслайнасцю, шматскладнасцю, прысутнасцю ў адзіным мастацкім цэлым далёка адлеглых адзін ад аднаго пластоў рэчаіснасці. Глыбінная супярэчлівасць, дыхатамічнасць, амбівалентнасць чалавечай прыроды была падвергнутая ў творчасці беларускіх мастакоў прыгожага пісьменства першай трэці XX ст. усебаковаму асэнсаванню і апынулася на сучасным этапе адным з самых распаўсюджаных і актуальных матываў.

Мэта дадзенага даследавання – комплекснае вывучэнне амбівалентных матываў

смерці і кахання ў полісістэмнай лірыцы У. Жылкі.

Асноўная частка

Філасофскія катэгорыі «дыхатамія» і «амбівалентнасць», малюнкi душы, створаныя ў імпрэсіях Уладзіміра Жылкі (1900–1933), аднаго з самых выбітных паэтаў першай паловы XX ст., маюць выразныя перазовы з вызначальнай для мадэрнісцкай эстэтыкі і светабачання ўсяго XX ст. гегельянскай дэфініцыяй «Unglückliche Bewußtsein» – «няшчасная свядомасць». Гэты выраз, распрацаваны Г. В. Гегелем як тэрміналагічны інструмент яшчэ ў 1807 г., валодае вялізным значэннем для разумення вопыту канечнасці, трагічнасці, што дамінуе ў сучаснай культуры і філасофіі. Увасабленне феномену «няшчаснай свядомасці» паэтычнымі сродкамі стала мастацкім крэда ў твор-

часці еўрапейскіх «праклятых паэтаў»: Ш. Бадлера, С. Малармэ, П. Верлена, А. Рэмбо і многіх іншых. У вершах У. Жылкі рысы дэкаданскага светаўспрымання, імпрэсіяністычныя замалёўкі самотнай і надламанай душы, што томіцца і б'ецца ў дысгарманічным свеце, таксама маюць свае праявы, хаця і не займаюць цэнтральнага становішча ў паэтычнай полісістэме яго творчасці.

Феномен «няшчаснай свядомасці» пранізвае чырвонай ніткай многія творы У. Жылкі, з'яўляецца вядучым матывам, маціфемай (А. Дандэс), ці, па вызначэнні расійскага літаратуразнаўцы Б. Гаспарава, прынцыпам «*лейтмотывнага построения* павествования» (вылучана Б. Гаспаравым. – Л. С.) [1, с. 30]. Даследчык мае на ўвазе «принцип, при котором некоторый мотив, раз возникнув, повторяется затем множество раз, выступая при этом каждый раз в новом варианте, новых очертаниях и во все новых сочетаниях с другими мотивами» [1, с. 30]. Гэты скразны лейтматыў творчасці, маціфема, У. Жылкі шматразова, на розныя лады рэдуплікуецца, праяўляе сябе праз амбівалентныя інварыянтныя матывы кахання і смерці, разбурэння і стварэння, вітальнасці і хваравітасці, уцёкаў ад рэчаіснасці ў свет ілюзій. Заяўленыя матывы могуць разглядацца на розных узроўнях мастацкага тэксту як структурна-сэмантычная адзінка, што праяўляе сябе ў ідэйна-тэматычнай, кампазіцыйнай, персанажнай і г. д. прасторах. Форма існавання матыву, тэрміна-«пратэя», у тэксце можа быць практычна любой.

На слушную думку Г. Краснова, «символика мотива выражена зачастую в названии произведения» [2, с. 49]. Так, ужо ў назве верша «Бяссонне» (1922) У. Жылкі выразна заяўлена анірычнае (ад фр. *onirisme*, ад ст.-грэч. *ὄνειρος* «сон», «снабачанне») праблемна-тэматычнае поле твора, яго вызначальныя элементы: актанта «снавідзец» і прэдыкат «наведванне іншага свету», а таксама характэрны хранатоп, дзе наўмысна не адрозніваюцца сон як памежны стан свядомасці і ява, месца іх сустрэчы.

Матыў «бяссоння», анірызму на ўзроўні топасу ў гэтым вершы валодае такімі прыкметамі, як «выгараджанасць» (узгадваюцца сцены і столь не названага будынку), пустата, холад, немата. Хронас у вершы начны, запінены, з чорным бяздоннем, па-

цёмкамі. Змярцвенне, статуарнасць цалкам пануюць над актантам, які адчувае бясконцы жах, тугу і боль. Лексіка-сэмантычнае поле гэтага твора перанасычана сэнсамі пакуты і нягоды, жахлівага стану душы. Паэт характарызуе існаванне як бяздонную тугу, пустату, пацёмкі:

Смяротнае, глухой тугі
Зіе чорнае бяздонне...
О час запінены, благі!
О ноч жахлівая бяссоння! [3, с. 258].

Звышнатуральнае, памежнае ў вершы апісваецца як благая сіла, якая валодае зллой воляй, дышае смерцю. Разам з тым, у анірычным матыве і тэкстах, пабудаваных на яго аснове, вылучаецца асаблівы эмацыйны фон, які ўключае ў сябе палюсы надзеі і страху, іррэальнасці рэальнасці, жыцця і смерці, пакуты і пазбаўлення. Вядома, што сон і смерць, Гіпнас і Танатас, – адзінакроўныя блізныя, спагадлівыя сілы, што адначасова забіраюць і дораць. Смерць у вершы «Бяссонне» У. Жылкі паўстае ў амбівалентным выглядзе як пасрэднік паміж рэальным і іррэальным, як праваднік у бясконцасць:

Адна-аднюсенькая грань
Да новай, дзіўнае свабоды:
Устае у жоўтым, здрадным здань
І ледзянычы вее подых... [3, с. 258].

Танаталагічны матыв у вершы «Бяссонне» мае вырашэнне праз катарсіс, духоўнае прасвятленне пасля пакут. Лірычны герой звяртаецца да малітвы, і смерць паўстае як спакой адвечны, мілы, любы. Такім чынам, смерць малюецца як амбівалентная сіла, што можа даць больш, чым жыццё, перасягнуць рамкі існавання «па гэты бок», наблізіць да гармоніі іншага свету.

У вершы з філалагічнай назвай «Іронія» (1926) У. Жылкі ў загаловах заяўляецца сімвалічны матыв алегорыі, калі словы, тэмы, вобразы ў кантэксце ўжываюцца ў сэнсе, процілеглым іх літаральнаму значэнню. Верш апісвае анірычны стан хваробы, непрытомнасці, у якім знаходзіцца актанта:

Шмат дзён ляжаў я непрытомны,
У цяжкай немачы слабы,
І варажыў мой лёс таёмны,
Паўнюткі горкае жалыбы [3, с. 309].

Але ў фінале анірычны пачатак цалкам саступае месца сатырычнаму, марталь-

ны матыў рассыпаецца пад напорам вітальнасці, прэдыкат «наведванне іншага свету» радыкальна мяняецца на «радасць зямнога існавання». Лірычны герой узгадвае вядомую філасофскую максіму Р. Дэкарта «Cogito, ergo sum» і ўступае з ёю ў іранічную палеміку, перайначвае выслоўе, зыходзячы з свайго вопыту, які добра загартавалі хвароба і пакута, навучылі цаніць дары жыцця:

І як не правы ты, Дэкарт!
Далі мне есці, я каштую
І чуюся, што нешта варт:
Я ем, і я – ужо існую [3, с. 309].

Перамога жыцця над смерцю адбываецца не толькі ў прасторы інтымнай гісторыі лірычнага героя, што ачуняў ад балячак, але і сферы духоўнай – герой знаходзіць сілы на досціп, жарт, смехам разганяе цемнату існавання.

У шэрагу вершаў У. Жылкі назіраецца тэндэнцыя да эстэтызацыі смерці, майстэрства любавання ёю і яе магчымасцямі. Адзін з самых прыкметных вобразаў смерці намаляваны ў вершы «Прытулі, сястра, слабога...» (1924), дзе мартальныя матывы назіраюцца дзякуючы дыялізіскаму баляванню. Смерць у гэтым вершы паўстае ў прыцягальным жаночым абліччы – як сястра, каханка, маці, збавіцелька. Парадаксальным чынам ідэя мартальнасці пераўтвараецца ў матыў бескарыслівай і шчодрой на дарункі, жыццядайнай жаночай існасці:

Будзе добра, лёгка, ціха,
Супакойна, любя мне.
Не стрывожыць цішы ліха,
Гора сэрца не пратне.
Будзе добра, лёгка, ціха... [3, с. 281].

Падобны матыў рэалізуецца і ў вершы «Не складаць мне болей песняў...» (1926), дзе таемная постаць «ля парогу белым вабіць рукавом», абяцае «пашкадаваць», «суняць боль», «даць начлег». Герой верша добра разумее гасцю, размаўляе з ёю як роўны:

У невядомую пуціну
Немаведамы парог
Перайду...
Без клопот і без трывог [3, с. 314].

Матыў смерці і памірання можа быць прадстаўлены як узаемапераход дня і ночы

(верш «Летні вечар», «Дзень і ноч»), дзе «Матка-Ноч» прыходзіць і абрынае ў сон стомлены дзень, і «невядомыя таёмствы ўявіць цемры глыбіня» [3, с. 331], пор года (верш «Восень», 1925), дзе намаляваны карціны павольнага канання і сну зямлі [3, с. 291]. Дарэчы, традыцыйнае асэнсаванне восені як скону прыроды паралельна пераносіцца і на светаадчуванне актанта:

І летуціцца сцішанай душы
Такі ж спакой, халодны і бязбурны,
І адцвітанне яснае ў цішы [3, с. 291].

Звяртаюць на сябе ўвагу вызначэнні *сцішаны, бязбурны, ясны*, што заўважна нясуць станоўчую канатацыю, характарызуючы смерць як асаблівы стан спакою.

Культ мартальнасці ў паэзіі У. Жылкі бясконца пераплятаецца з матывамі кахання і пачуццёвасці. Наогул, амбівалентныя вобразы Эраса і Танатаса, што распаўсюдзіліся ў літаратуры і мастацтве сучаснасці ў многім дзякуючы цікавасці да псіхааналітычнай дактрыны З. Фрэйда, знаходзяць асэнсаванне і ў творчасці У. Жылкі. Барацьба паміж Эрасам і Танатасам, асуджаная на перамогу смерці, што вызначана прыродай рэчаў, дзе першасны стан усяго жывога – нежывы, неарганічны. Налёт песімізму фрэйдыскай мадэлі чалавечай асобы – упэўненасць у іманентнай наяўнасці цягі не толькі да жыцця, але і да смерці – спараджае асабліваю канцэпцыю дэманічнага кахання, кахання-фатуму, кахання-атруты.

У санеце з гаворчай назвай «Каханне» як раз намаляваны вобраз *la femme fatale*, пагібельнай жанчыны, што прынесла з сабою бязладдзе пачуццяў. Герой у парадоксальным аксюмароне прызнаецца, што яму то боль жыцця, то лёгкасць смерці сніцца, вобразна спалучаючы паняцці, якія супярэчаць адзін аднаму. Аблічча гераіні будзіць зусім не звыклыя асацыяцыі варожай, непрыязнай красы, змрочных адчуванняў:

Яна ж красой варожыць, чараўніца:
Як гады, віснуць косы з плеч яе,
А вочы з-пад павек – з-за хмар зарніца,
І тайнасць складак вопраткі заве [3, с. 240].

У секстэце, як прынята ў класічным санеце, матыў фатальнага кахання набывае нечаканую развязку, атрутны хмель па-

чуццяў прыводзіць да нараджэння паэзіі, творчасці:

А з вуснаў шчырых рвецца ўжо санет
Такі гучны, як віхар вольны ў буру,
І радасны, бы ўлюблены паэт [3, с. 240].

Так, у вершы дуалізм кахання і смерці знаходзіць вырашэнне ў жыццядайным мастацтве, што здольнае пераплавіць усе выпрабаванні ў свет творчасці, ператварыць небяспечную і фатальную жанчыну ў светлавокую Лауру, цудоўную музу.

Запал у Жылкавых вершах – гэта пакута, боль, абяцанне немагчымага, зліццё Эрасу і Танатасу, самазнiшчэнне, як у вершы «Хто там паклікаў? Спяшаю за кім?..»:

Хто там паклікаў? Спяшаю за кім?
Хто так уладарна й нячутна?
Ты, незнаёмая, правам якім,
Сілай якою магутна?

Доўгі з пытаннем супынен пагляд,
Чорныя вочы – вуголі.
Кроўю і крозай закліты – ужо фат,
Следам імкну мімаволі [3, с. 278].

Часта У. Жылка сустрачу з жанчынай, з каханнем малое як спатканне са смерцю, макабрычныя скокі, дзе пацалункі і абдымкі – толькі праваднікі ў іншае быццё (верш «А ты кажы, што радасць ёсць...»):

А ты цалуй, спіскай мацней,
Ён людскі, немінучы жэраб,
З-пад тонкіх броў, з арбіт вачэй
Рагоча мне твой бледны чэрап
[3, с. 333].

Яшчэ адзін істотны аспект распрацоўкі матыву кахання ў свой час адзначыў У. Калеснік, калі слухна заўважыў: «Радзіма, Беларусь – такое ж увасабленне характэра з яго вызваляючай сілай, як і каханая дзяўчына. Абодва гэтыя сімвалы красы настолькі блізкія адзін аднаму, што часам цяжка бывае сказаць, які з іх мае на ўвазе паэт, калі піша:

Няма забвення
Апроч пекнаты.
У маім маленні
Адзіная ты» [4, с. 211–212].

Беларусь у Жылкавых вершах – Прыгожая Дама, Вечная Жаноцкасць, а лірычны герой – яе рыцар, трубадур, што абраў цяж-

кі, але радасны шлях духоўнага ўдасканалення мужчыны праз слугаванне сваёй Пані. Лірычны герой вершаў У. Жылкі – носьбіт вытанчаных куртуазных вартасцей: вернасці і адказнасці, валодання сабой, пачцівасці і далікатнасці, умення сэрцам і справай быць карысным сваёй Прыгожай Даме. Напрыклад, у вершы «Над нядоляй Тваёй не заплачу...» рэалізаваны матыў кахання і як інтымнага пачуцця, і як грамадзянска-патрыятычнага. Твор можа быць прачытаны і як шчыры зарок сапраўднага Мужчыны ў адданасці сваёй Жанчыне, і як палкая грамадзянская прамова, зварот да аднадумцаў па нацыянальна-вызваленчым руху:

Ні часіны не кінем змагання;
Не аслабне, не здрадзіць далонь:
Хто заквечаны кветам кахання,
Той нянавісці знае агонь.

Чым гусцей над Табой пацямнее,
Чым цяжэй будзе крыж Тваіх плеч, –
Тым запальней здымацца ўзмацнее
Мой кароткі караючы меч [3, с. 276].

У вершы «Наш лёс, бы кат з рукою забойнай» У. Жылка нібы ўваскрэшае сярэднявечныя сюжэты з містычнай афарбоўкай, дзе рыцар уступае ў бой, адзінаборства з лёсам, які асмеліўся зрабіць замах на «Найдаражэйшае, святое – усё, чым натхнялася душа». Ідэалы героя – «Народ, Свабода і Радзіма» – вартыя сапраўдных пачуццяў.

Заклучэнне

Зварот да амбівалентных матываў кахання і смерці паспрыяў узмацненню філасофскага гучання твораў У. Жылкі. Мартальныя матывы могуць рэалізоўвацца ў вобразах смерці-збавіцелькі, правадніка ў іншыя сусветы, смерці як сясстры і жанчыны, што нясуць супакаенне.

Шэраг вершаў трансліюе матыў смерці ў дыхатамічным адзінстве з матывам кахання-фатуму, выпрабавання, злавеснай сілы, якая можа быць пераадоленая ў творчасці.

Арыгінальную трактоўку набываюць матывы смерці і кахання ў вершах грамадзянска-патрыятычнага характару, дзе лірычны герой – высакародны рыцар, што ў імя шчасця Радзімы і кахання здольны ахвяраваць сабой.

Матывы кахання і смерці ў паэзіі У. Жылкі выразна выявіліся як на ўзроўні

свѣтаадчування паэта, духоўным вобліку лірычнага героя, яго свѣтаразумення, так і ў прынцыпах стварэння вобразнай сістэмы –

сукупнасці матываў і матыўных комплексаў, у спосабах пабудовы мастацкай структуры твораў.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Гаспаров, Б. М. Литературные лейтмотивы. Очерки русской литературы XX века / Б. М. Гаспаров. – М. : Наука : Вост. лит., 1994. – 304 с.
2. Литературоведческие термины. Материалы к словарю / ред.-сост. Г. В. Краснов. – Коломна : КПИ, 1997 – 130 с.
3. Жылка, У. Вершы. Паэмы. Крытыка / У. Жылка ; уклад. і камент. І. Э. Багдановіч ; навук. рэд. Я. А. Гарадніцкі. – Мінск : Маст. літ., 2016. – 726 с.
4. Калеснік, У. А. Ветразі Адысея: У. Жылка і рамантычная традыцыя ў беларускай паэзіі / У. А. Калеснік. – Мінск : Маст. літ., 1977. – 328 с.

REFERENCES

1. Gasparov, B. M. Litieraturnyje liejtmotivy. Ochierki russkoj litieratury XX vieka / B. M. Gasparov. – M. : Nauka : Vost. lit., 1994. – 304 s.
2. Litieraturoviedchieskije tierminy. Matierialy k slovariu / ried.-sost. G. V. Krasnov. – Kolomna : KPI, 1997 – 130 s.
3. Zhylka, U. Viershy. Paemy. Krytyka / U. Zhylka ; uklad. i kamient. I. E. Bahdanovich ; navuk. red. Ya. A. Garadnicki. – Minsk : Mast. lit., 2016. – 726 s.
4. Kaliesnik, U. A. Vietrazi Adysieja: U. Zhylka i ramantychnaja tradycija u bielaruskaj paezii / U. A. Kaliesnik. – Minsk : Mast. lit., 1977. – 328 s.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 14.02.2023